

ANTONÍN BARTONĚK

PERIODIZACE RANÉHO ŘECKÉHO JAZYKOVÉHO VÝVOJE

Rozluštěním lineárního písma B se grecistice otevřely rozsáhlé možnosti pro další rozvinutí jak řecké předalfabetické historické mluvnice, tak i starořecké dialektologie.¹ Již v r. 1956 uskutečnil E. Risch několik prvních sond do komplexu předalfabetických jazykových jevů.² Výsledky dalších výzkumů v oblasti rané řečtiny, zvl. hláskosloví, byly v r. 1971 shrnuty v Lejeunově *Phonétique historique*,³ v níž je s využitím metodických postupů z oblasti řecké relativní chronologie klasifikováno 18 předalfabetických hláskových jevů jako předmykénské, 3 jako mykénské a 17 jako postmykénské. V r. 1976 se pak týž autor pokusil o rozlišení lingvistických pojmů *prémycénien* a *protomycénien*.⁴ Nejnověji se různí badatelé, mezi něž se v r. 1978 zařadil i autor toho příspěvku,⁵ pokoušejí o nastínění stále úplnějšího sledu raně řeckých jazykových procesů; tak v r. 1979 publikoval M. Doria studii vrcholící výčtem desíti více či méně na sebe navazujících předmykénských hláskových změn.⁶

Principiálně mají úvahy uvedeného typu svoje plné oprávnění. Předmykénský původ celé řady řeckých předalfabetických jevů, chronologicky navzájem těsněji i volněji sřetězených, je bezpečně prokazatelný a nutně předpokládá, že uskutečnění celého jejich komplexu zabralo celou řadu staletí. Zatímco ještě před 30 lety se prehistorie řeckého jazyka ponořovala před 2. polovinou 8. stol. př. n. l. v temnou nejistotu, již jen občasně probleskovalo sporé světlo několika více méně izolovaných řetězců hláskových změn, jeví se dnes celé časové rozpětí mezi léty 700 až 2000 př. n. l.

1 Clánek je rozšířená verze mého referátu *The Main Periods of Early Greek Linguistic Development*, *Concilium Eirene XVI*, Praha 1983, Vol. 2, str. 69—74.

2 E. Risch, *Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht*, *Museum Helveticum* 12, 1955, 61—76.

3 M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris 1972.

4 M. Lejeune, *Prémycénien et protomycénien*, *Bulletin de la société linguistique* 71, 1976, 192nn.

5 A. Bartoněk, *On the Chronology in the Prehistory of Greek Language*, *Eirene* 16, 1978, 41nn.

6 M. Doria, *Riflessioni sulla cronologia relativa di alcuni mutamenti fonetici del greco premiceneo*, *Studia Mediterranea P. Meriggi dedicata*, Pavia 1979, 121—141.

Filosofická fakulta

University J. E. Purkyně v Brně

KATEDRA STAROŘECKÉ JAZYKOVY

knihovna p. starořecké dílo

jako zaplněné několika desítkami chronologicky poměrně dobře určitelných jazykových jevů.

Tyto slibné perspektivy mají i svá omezení. Předně zatím chybějí o většině prehistorických jazykových změn informace, jak dlouho jednotlivé z nich probíhaly. Platí to zejména o změnách, které se uskutečňovaly ve více fázích, vázaných zpravidla kombinatorně. Tím někdy vzniká dojem, jako by určitý jev v některých slovech jinému jevu předcházel a v jiných zase naopak za ním následoval. Může to ovšem být i odrazem toho, že intenzita mnohých jazykových změn s postupem doby klesá a pole jejich působnosti se různým způsobem posunuje nebo zužuje. Mimoto některé jazykové změny probíhaly v různých částech raně řeckého jazykového světa v různé době a jiné pak v některých oblastech neproběhly vůbec; přitom je třeba mít na paměti i to, že doklady jazyka lineárního písma B máme omezeny jen na několik málo center pozdně bronzové egejské civilizace a že jazyková situace mimo tato centra mohla být v lecčems odlišná. A jiné hláskové změny mohly pak docela uniknout naší pozornosti, ať už z jiných důvodů, či prostě jen proto, že zůstaly prostě skryty pod integrujícími tendencemi jazyka mykénských textů — tak jako se nářeční zvláštnosti klasických dialektů z 2. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. časem ztratily pod nánosem helénistické koiné. Ze všech těchto důvodů není radno možnosti rekonstrukce předalfabetické jazykové reality příliš přeceňovat. Nicméně určitá základní fakta, zejména z oblasti hláskosloví, tu lze dnes pokládat za bezpečně zjištěná. Pokusíme se nyní s jejich pomocí rozčlenit předalfabetickou prehistorii a protohistorii do několika základních chronologických úseků, které tu budeme popisovat proti toku časového proudu, a označovat proto pozpátku písmeny z — x:

Z) Fáze Z představuje postmykénské předalfabetické období, předcházející nejstarším alfabetickým písemným dokladům (konec 8. stol. př. n. l.) a zahrnující tzv. temná století po roce 1200 př. n. l., poté co lineární písmo B vymizelo spolu s destrukcí mykénských center z užívání. Do tohoto období lze zařadit realizaci takových hláskových jevů, jejichž výsledky nebo důsledky jsou známy z alfabetické řečtiny, ale v mykénštině nebyly ještě prokazatelně provedeny. To platí o celé řadě hláskových změn, ať už obecně řeckého nebo úzce nářečního charakteru. V některých dalších případech nemůže ovšem mykénština poskytnout dostatečnou oporu pro stanovení postmykénského stáří změny — buď že je příslušná LB grafika nejednoznačná, anebo že relevantní výrazy v mykénštině prostě chybějí. Odtud pramení spory mezi badateli, např. zda je třeba výrazy jako a-ke-ra₂-te hodnotit jako *agesrantes* nebo *agehrantes* anebo jako geminované *agerrantes* či jako kompenzačně zdložené *agérantes* (z tech. důvodů se délky u samohlásek píší á, é, í, ó, ú místo a, e, i, o, u s vodorovnou čárkou); anebo zda je na místě přepisovat výrazy typu e-ke ještě jako *hekhei* či již jako *ekhei*, tj. po disimilaci uskutečněné v rámci tzv. Grassmanova zákona. V případech, kdy je postmykénská chronologie příslušného jevu jasná, existují zpravidla i některé záchytné body pro přesnější určení jejich chronologie, ať už jde o stanovení jejich relativní posloupnosti či o jejich zařazení do sledu konkrétních historických událostí. Tím jsou dány i jisté předpoklady pro rozvrstvení hlavních postmykénských hláskoslovných změn do dvou dílčích fází:

Z 2: Pokročilejší postmykénská předalfabetická fáze (10.—8. stol. př. n. l.) je obdobím, v němž se po ukončení raných postmykénských migrací ustalovalo rozvrstvení řeckých dialektů zhruba do podoby typické pro klasické období. Přitom se některé z těchto dialektů vyvíjely v poměrně izolaci (např. kyperština, pamfylština, východní thessalština, krétština, elejština), zatímco jiné vstupovaly do těsnějšího geografického kontaktu s dalšími řeckými dialekty, geneticky namnoze značně vzdálenými (např. attičtina a eubojšťina s boiótštinou; korintština, megarština a východní argolština s attičtinou; západní thessalština se severozápadní dórštinou; lesbičtina s maloasijskou iónštinou atd.). V oblasti hláskoslovné to znamená realizaci mnoha nejrůznějších změn: některé z těchto jevů byly omezeny na jediný dialekt, jiné se uskutečňovaly v různých nářečních oblastech více méně nezávisle (např. lesb. *paisa* z *pansa* vedle att. *pása*), zatímco další zasahovaly rozsáhlé oblasti řeckého nářečního světa v podobě souvislých isoglos, třebaže ne vždy se stejnými hláskovými výsledky (např. vokaliké kontrakce) a ve stejných časových dimenzích (eliminace *w*). Pro mnohé z nich lze přitom uvést i značně přesné časové údaje — ať z hlediska absolutní či relativní chronologie. Tak iónsko-attická hlásková změna $\acute{a} > \text{æ} > \acute{e}'$ (např. *stálá* $>$ *sté'le'* musí být mladší než tzv. první náhradní dloužení typu *stálná* $>$ *stálá* a naopak starší nežli druhé náhradní dloužení typu *pansa* $>$ *pása*; přitom výpůjčky jako *Médoi* (srov. iránské *Máda*, z historických důvodů sotva převzaté do řečtiny před rokem 1000 př. n. l.) umísťují uvedenou změnu někým doprostřed vývojové fáze Z, tj. do doby kolem začátku 1. tisíciletí př. n. l., nebo nanejvýš do 10. stol. př. n. l. (to zároveň znamená klást druhé náhradní dloužení někde do 9. stol. př. n. l.). Z tohoto hlediska nám tedy iónsko-attická změna $\acute{a} > \text{æ} > \acute{e}'$ dovoluje poměrně zřetelně oddělit pokročilejší pomykénskou fázi Z 2 od ranější fáze Z 1.

Z 1: Ranější fáze postmykénského období (cca 1200—1000 př. n. l.) je charakterizována některými významnými změnami, které za velkých migračních přesunů po pádu mykénské civilizace zasáhly široké oblasti nářečně jen málo diferencovaného raně postmykénského světa. Jednou z nejstarších postmykénských hláskových změn byla zřejmě disimilace aspirát, uskutečněná v rámci tzv. Grassmannova zákona. Do téhož období určitě spadaly i druhá a třetí fáze eliminace labiovelár (tj. jejich palatalizace a labializace), dokončené zřejmě ještě před rozpadem aiolského společenství, tj. před rokem 1000 př. n. l. A vznik nové, zavřenější dlouhovokaliké dvojice *é/ó* (např. v *émi* z *esmi*, či *bólá* z *bolsá*), doložený v širokém územním pásu na sever od Korintského zálivu, při obou březích zálivu Sarónského a odtud dále ve směru na východ až do Malé Asie (tj. v severodórské a v iónsko-attické oblasti), ukazuje na realizaci této inovace až po odchodu části dórského obyvatelstva na Peloponés a do jižní Egeidy, tj. zhruba kolem r. 1000 př. n. l. Tím je zároveň dán i terminus ante quem pro datování prvního náhradního dloužení shora zmíněného typu *esmi* $>$ *émi*.

Y) Předalfabetické vývojové fázi Z, která je bez písemných dokladů, předchází fáze Y, kterou charakterizuje existence lineárního písma B a již můžeme rozdělit na úseky Y 2 (pokročilé mykénské období) a Y 1 (protomykénské období).

Y 2: Pokročilejší z obou mykénských období je časový úsek pokrytý dochovanými texty lineárního písma B. V době Ventrisova rozluštění se jejich chronologické rozmezí udávalo daty 1400 až 1200 př. n. l. Od dob Palmerovy kritiky⁷ Evansova datování knósských tabulek bývá horní časová mez různým způsobem snižována (Hood 1380, Popham 1350, Raison 1340—1300);⁸ vysoká pravděpodobnost, že aspoň jeden z krétských lineárních B nápisů na střepech váz pochází z doby kolem r. 1350, vymezuje dnes období Y 2 časovým rozpětím cca 1350 až 1200 př. n. l.⁹ Jazyková podoba lineárních B textů je přitom překvapivě jednotná od Kréty přes Peloponés až do Boiótie. Nepatrné jazykové difference mezi jednotlivými nálezovými lokalitami nedovolily zatím nějaké výraznější nářeční členění; výskyt jistých rozdílů uvnitř týchž lokalit, vázaný často na určité písařské ruce, vedl J. Chadwicka k vyslovení hypotézy, že jazyk lineárních B textů byl dialekt vládnoucí třídy v mykénských palácových centrech, ovlivněný krétskomínojským jazykovým prostředím.

Poměrná spolehlivost lineární B mykénštiny jakožto kritéria pro chronologickou registraci postmykénských jazykových změn platí tedy s tou výhradou, že jazyková podoba mykénštiny byla zřejmě ovlivněna předchozí dlouholetou písařskou tradicí natolik, že lze jen s obtížemi zjišťovat živé jazykové procesy, které pod touto mykénskou koiné probíhaly v době, z níž máme LB texty doložené. Jistou výjimku tvoří pouze některé případy ortografického kolísání (např. JO-/O- na začátku vztažného zájmena *jos* [a adverbia *jos*]), jež zřejmě dokumentovalo změnu náslovného *j-* v *h-* ve výrazech, které neprodělaly ranější změnu *j-* > *dz-*. Podobně kolísání A₂/A ve výrazech jako *pa-we-a₂*, *pharweha* (srov. hom. *pháros*) prozrazuje mykénskou tendenci eliminovat antevokálnícké a intervokálnícké (-)h-, vzniklé ze staršího (-)s-. V zásadě se však fáze Y 2 omezuje na registraci základních rysů mykénské koiné v její značně ustrnulé podobě, reprezentující v každé jednotlivé lokalitě konečný vývoj místních písařských zvyklostí — vždy z posledního roku existence tamního palácového centra.

Y 1: Toto období zahrnuje časový úsek od vzniku lineárního písma B (pravděpodobně 2. polovina 15. stol. př. n. l.) až po dobu prvních dochovaných LB textů (polovina 14. stol. př. n. l.). M. Lejeune označuje tento úsek termínem „protomycénien“ a vyvozuje pro jeho časový rámec z některých anomálií LB sylabáře a LB ortografie uskutečnění několika hláskoslovných změn. Tak anomální mykénská hodnota znaku č. 62 PTE ukazuje na jeho původní hodnotu PJE v době vzniku lineárního písma B; odtud Lejeuneův závěr o protomykénském stáří změny *pj* > *pt*. Podobně i původ shora uvedeného kolísání JO-/O- a A₂/A může být staršího data než Y 2; počáteční *j-*, resp. antevokálnícké a intervokálnícké (-)h-, nemuselo v mykénštině odrážet konkrétní výslovnost na té či oné tabulce, nýbrž bylo prostě projevem historické ortografie, tj. naznačovalo, že *j* nebo *h* bylo přítomno v příslušných slovech v době vzniku lineárního písma B. A v téže souvislosti lze vzhledem k mimořádné strnulosti mykénské pí-

⁷ L. R. Palmer, *The Find-Places of the Knossos Tablets*. In: L. R. Palmer—J. Boardman, *On the Knossos Tablets*, Oxford 1963.

⁸ J. Raison, *Étrennes de septaintaine . . offertes à M. Lejeune*, Paris 1978, 202—217.

⁹ A. Heubeck, *L'origine della lineare B*, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 23, 1982, 195—207.

sašské tradice vyslovit domněnku, že procesy, které vedly k vzniku hláskoslovných jevů v mykénštině již pevně zakotvených a nejevících stopy ortografického kolísání, byly v podstatě ukončeny již v době vzniku lineárního písma B, příp. v raných dobách jeho existence, kdy se teprve vytvářela písařská tradice — tj. jistě již někdy v 15. stol. př. n. l. Tak např. mykénská grafika to-so naznačuje, že se zřejmě již v 2. polovině 15. stol. př. n. l. uvedené ukazovací zájmeno vyslovovalo sibilantně jako *tosos*, a nikoli ještě jako *totjos* či *totsos*; ani jednou se mezi desítkami dokladů tohoto slova neobjevuje grafika to-ti-jo nebo to-zo, která by podle Ventrisových ortografických pravidel odpovídala těmto starším výslovnostním stadiím. Doba kolem roku 1450 př. n. l. tvoří tedy podle našeho nálezu spolehlivý předěl mezi mykénskou fází Y a předmykénskou fází X.

X) Předmykénská fáze X zahrnuje období mezi vznikem lineárního písma B a příchodem indoevropských předků Řeků do egejské oblasti. Datum příchodu těchto Protořeků se v poslední době u většiny badatelů pohybuje v rozmezí let 2000—2200 př. n. l. Uvnitř celé rozsáhlé fáze X je obtížné hledat nějaký další objektivní dílčí předěl; zdá se nám však, že jeho funkci může plnit jako pomocné kritérium časový úsek, v němž raně řecké antevokální nebo intervokální (-) *s*- ukončilo svůj posun v (-) *h*-. S pomocí tohoto kritéria můžeme i fázi X rozdělit na dva dílčí úseky:

X 2: Horní hranici tohoto pokročilejšího předmykénské období tvoří datum uskutečnění právě uvedené změny (-) *s*- > (-) *h*-. To muselo být značně vysoké, neboť na časovou osu mezi toto datum a vznik lineárního písma B se musejí vejít nejen 1) závěrečné fáze asibilačních změn typu *totjos* > *totsos* > *tossos* > *tosos* a *didóti* > *didótsi* > *didósi*, v jejichž průběhu vzniklo v řečtině nové intevokální -*s*-, nýbrž i 2) určitá časová rezerva potřebná pro restituci, resp. analogický vznik intervokálního -*s*- v některých specifických, v mykénštině bezpečně doložených morfologických útvarech (např. dat. plur. *ti-ri-si trisi*, fut. *do-so-si dósonsi*, aor. *e-re-u-te-ro-se eleutheróse*). Náš odhad, že se za těchto okolností musela změna *s* > *h* uskutečnit v raných stoletích 2. tisíciletí př. n. l., nachází potvrzení i v tom, že celá řada raných řeckých kulturních slov, převzatých z mediteránních nebo orientálních jazyků, má svoje ante- nebo intervokální *s* plně zachováno, což znamená, že tato slova byla do řečtiny přejata až po ukončení změny *s* > *h*. Jde o slova, jejichž převzetí lze klást do doby prvních těsnějších řeckých kontaktů s mediteránními civilizacemi, tj. v podstatě do doby mykénských šachtových hrobů z 16. stol. att. *khrýsos* „zlato“, převzaté ze semitského jazykového okruhu a podrževší si svoje původní *s* dodnes; podobného původu je *sásamon* „sezam“, př. n. l. Do tohoto horizontu patří např. řec. slovo *khrýsos*, myk. *ku-ru-so*, myk. *sa-sa-ma* (nom. pl.). Z egejského předřeckého substrátu pocházejí pak výpůjčky jako *asamínthos*, myk. *a-sa-mi-to* „vana“ nebo *súkon*, att. *sýkon* „fík“ (srov. myk. *su-za sútsai* < *súkjai* „fikovníky“). Zcela stejně lze hodnotit i uchování ante- a intervokálního (-) *s*- v řadě řecko-egejských místních jmen, j. *Salamis*, *Samos*, *Prosymna*.

Přitom však změna *s* > *h* určitě nepatřila k změnám, jež by spadaly do doby již před příchodem Řeků do egejské oblasti. Několik mediteránních ethnik s původním intervokálním *s* a s jistým vztahem k egejsko-

-helladskému prostoru bylo totiž do řečtiny převzato tak brzy, že i v nich uvedená změna stačila ještě proběhnout. Srov. řec. *Ligyēs* < *Liguses* proti latinskému *Ligures* s provedeným rotacismem. Stejněho typu je zřejmě i řecké *apion* < *apisom* „hruška“ proti lat. *pirum*. Konfrontace obou typů výpůjček klade tedy změnu *s* > *h* někam do prvních století 2. tisíciletí př. n. l., na jedné straně do doby krátce po příchodu Protořecků (2200/2000) a na straně druhé do doby před vznikem nejstarších mykénských šachtových hrobů s nálezy zlatých předmětů (cca 1600).

Dovnitř fáze X 2, tj. do doby po dokončení změny *s* > *h*, spadá celá řada významných předmykénských změn, především některé rané fáze širšího řeckého palatalizačního komplexu, o jehož detailním průběhu zejména v době mykénské se stále vedou spory a jenž dozníval ještě v době postmykénské. Určitě z něho do období X 2 patří posuny typu *megjos* > *medjos* a intenzifikace náslovného *j* v *dj*- v kořeni *jeug-/jug-* i v některých dalších; a podle názoru většiny badatelů sem spadají i další návazné posuny *medjos* > *medzos*, *djeug-* > *dzeug-* (srov. myk. *me-zo*, *ze-u-ke-si*). Starší než tyto rané palatalizace byly ovšem počáteční fáze asibilací typu *totjos* > *totsos* (> *tosos*) a *didóti* > *didótsi* (> *didósi*), jež je zřejmě třeba klást řádově na stejnou úroveň se změnou *s* > *h* (aniž lze jejich chronologický vztah určit s úplnou přesností).

X 1: Do této nejstarší fáze předmykénského období na řecké půdě řádíme hláskové změny, které jsou nutně staršího data nežli změna *s* > *h*. Patří sem především vokalizace sonantního *m*, *n*, neboť ie. *smteros* se muselo změnit nejprve v *sateros*, než se mohla uplatnit změna *s* > *h* s výsledkem *hateros* (srov. myk. *a₂-te-ro*, dór. *hateros*). Hláskové změně *s* > *h* musela předcházet i metateze *pheresi* > *phereis* v 2. os. sg. (tzv. zákon Kiparského);¹⁰ jinak by se totiž bylo *pheresi* přeměnilo v *pherehi* a ztratilo svůj markantní znak 2. osoby sg. Dodejme k tomu, že se Kiparského metateze uskutečnila rovněž dříve než asibilační změna *ti* > *tsi* (> *si*), jak to dokazuje vývojová linie 3. os. sg. *phereti* > *phereit* > *pherei*. Změna *s* > *h* byla mladší i než vznik tzv. prothetických vokálů, jež vznikaly vokalizací antekonsonantické laryngály na začátku slova. Byla rovněž pozdější než vznik některých raně řeckých složenin se sibilantou *s* ocitnuvší se v souhláskovém sousedství: např. **Diwos-súnos* „Diův syn“ (srov. stind. *súnuh*, stsl. *syn* b. Tato složenina musela nutně vzniknout ještě před uskutečněním změny (-) *s* > *h* a po její realizaci se přesmykla metatezí v *Diwonússos* a poté zjednodušila v *Diwonúsos* (srov. att. *Dionýsos*). A byly-li opravdu počáteční fáze asibilace *totjos* > *totsos* a *didóti* > *didótsi* zhruba současné se změnou *s* > *h*, pak zřejmě předcházel těmto třem změnám i posun ie. znělých aspirát *bh*, *dh*, *gh* v neznělé aspiráty *ph*, *th*, *kh*. Současně s asibilací *totjos* > *totsos* se totiž asibilovalo i aspirované *methjos* v *metso*, což nutně předpokládá předchozí změnu původního ie. *medhjos* (srov. lat. *medius*) v *methjos*.

Některé z právě uvedených hláskových procesů bývají kladeny již do doby migrace protořeckého obyvatelstva ze společného ie. prostoru do budoucích egejsko-helladských sídel. Správnému řešení by tu snad mohly napomoci úvahy z oblasti ie. komparistiky; tak zatímco ztráta znělosti

10 P. Kiparsky, A Phonological Rule of Greek, *Glotta* 44, 1967, 187—197.

ie. aspirát se jeví spíše jako specificky řecké řešení systémové nestability uvedených souhlásek, uskutečněné již mimo kontakt s ostatními ie. oblastmi, vznik protetických vokálů naopak prokazatelně spojuje řečtinu s některými dalšími ie. jazyky, a tím je dána možnost vyššího, předmigračního data prothese. Zcela bezpečné argumenty tu však pro to i ono zatím chybějí, a tak se ani my zatím neodvažujeme připojit k našemu výčtu tří předalfabetických fází Z, Y, X ještě další zvláštní předmigrační fázi W.

THE MAIN PERIODS OF EARLY GREEK LINGUISTIC DEVELOPMENT

The author has divided the protohistory and prehistory of Greek into three main chronological periods to be described in reverse order, going backwards in time:

Phase Z) The post-Mycenaean pre-alphabetic period (750—1200 B. C.); Z2: 8th—10th cent., Z1: 11th—12th cent. B. C.

Phase Y) The Mycenaean Linear B Period (1200—1450 B. C.); Y2: 1200—1350, Y1: 1350—1450 B. C.

Phase X) The pre-Linear B period on Greek soil (1450—2000/2200 B. C.); X2: 1450—ca. 1700, X1: ca. 1700—2000/2200 B. C.

